

АКТУАЛЬНЫЯ ПЫТАННІ МОВАЗНАЎСТВА

УДК 811.161.3

Н.У. Чайка
(Мінск, Беларусь)

СТРУКТУРНА-СІНТАКСІЧНЫЯ МАДЫФІКАЦЫІ Ў СУЧАСНЫМ МОВАЗНАЎСТВЕ: КІРУНКІ ДАСЛЕДАВАННЯ

Артыкул прысвечаны аналізу навуковай літаратуры па праблеме структурна-сіntaxічных мадыфікацый. Прадстаўлены асноўныя кірункі з'явы семантычнай імплікацыі ў мовазнаўстве – структурны і семантычны (працы Г. Г. Інфантавай, А. А. Чувакіна, Я. Н. Шыраева і інш.), выяўлены ўмовы функцыянавання канструкцый з імпліцытнай семантыкай у тэксце. У артыкуле вызначаны метадалагічныя прыцыпы даследавання вытворных канструкцый у лінгвістыцы (працы Я. Курьловіча, С. Д. Кацнельсона, А. С. Кубракова і інш.), азначаны падыходы да вызначэння семантычных функцый у сінтаксічных пераўтварэннях. Аналізуюцца з'явы сінтаксічнай кампрэсіі і рэдукцыі, тэарэтычныя асновы іх кваліфікацыі і класіфікацыі.

На сучасным этапе развіцця мовы назіраецца ўстойлівая тэндэнцыя да дэмакратызацыі сінтаксічных норм, а значыць да пашырэння адзінак дынамічнага сінтаксісу: канструкцый з эліпсісам дзеяслова, парцэляваных канструкцый, канструкцый з імпліцытнай семантыкай, з сінтаксічнай рэдукцыяй і кампрэсіяй, вытворных канструкцый, выкарыстанне якіх падпарадкавана ўніверсальным філасофскім законам актуалізацыі неабходнай інфармацыі. Удасканаленне механізмаў рэгулявання моўнай сістэмы паўплывала на карэляцыю паміж развіццём мыслення і матэрыяльнымі сродкамі яго выражэння.

Актуальнасць даследавання абумоўлена адсутнасцю ў лінгвістычнай літаратуры канцэптуальнага апісання структурна-сіntaxічных мадыфікацый у сучаснай беларускай мове. Важна выявіць кваліфікацыйныя, класіфікацыйныя і сістэмаўтваральныя параметры для аналізу і ўпарадкавання адзінак дынамічнага сінтаксісу.

Дастаткова пашырана ў сучаснай мове з'ява імплікацыі. Катэгорыя імпліцытнасці, як моўная ўніверсаль, выступае найважнейшым аб'ектам лінгвістыкі і вивучаецца ў межах камунікатыўнага падыходу да мовы. Імплікацыя азначаецца як «апасродкаванае выражэнне часткі інфармацыі ў функцыянаванні нацыянальных моў» [10, с. 23], як з'ява, што ўзнікае ў выніку цеснай узаемазвязі моўных і маўленчых фактараў [9]. Бясспрэчным з'яўляецца факт, што імпліцытнасць не мае вербальных сродкаў выражэння інфармацыі. Змест выводзіцца на аснове лагічнай

операції виваду ў станоўчым або адмоўным ракурсе. Некаторыя даследчыкі выдзяляюць канструкцыі з імпліцытнай семантыкай у межах прэдыкатыўнай адзінкі (простай або складанай) і звышфразавога адзінства. Назіранні паказваюць, што найбольш часта канструкцыі з імпліцытнай семантыкай функцыянуюць у структуры тэксту. Прычына таму – большыя магчымасці звышфразавога адзінства: у яго структуры рэплікі могуць узаемадзейнічаць на аснове прычынна-выніковых адносін і фарміраваць неабходную семантыку: **Бусько**. *Сядзі, кажэ!* (Хведару Паўлавічу) *А як жа твая дача? Стаіць? Ухватаў. Стаіць дача. Бусько*. *Так-так. Памагалі, намагалі ставіць. Ну і колькі ж яна табе каштавала? Дорага? Ухватаў. Інфаркт і...* **Бусько**. *А-а, і суровая вымова. Дарагавата...* (А. Макаёнак). Імпліцытны сэнс у дадзеным тэксце змяшчаюць лексемы *інфаркт* і *суровая вымова*, сэнс якіх роўны сэнсаваму напаўненню лексемы *дорага* – гэта выводзіцца на аснове лагічнага вываду да пасылкі.

Катэгорыю імпліцытнага ў мове вывучалі даследчыкі Г. Г. Інфантава, А. А. Чувакін, Я. Н. Шыраеў [3; 12; 13]. Большасць з іх мяркуюць, што інфармацыя, закладзеная ў канструкцыі, не мае прамога вербальнага выражэння. А значыць, рэалізацыя яе магчыма выключна на аснове лагічных аперацый з выкарыстаннем механізма ўзаемадзейнення кампанентаў лагічнага сужэння. Выражэнне сэнсу ў канструкцыях з імпліцытнай семантыкай ажыццяўляецца ізаморфным і неізаморфным спосабам, пры гэтым структура канструкцыі можа заставацца саматоеснай або відазмяняцца. Ізаморфная канструкцыя з імпліцытнай семантыкай характарызуецца суадноснасцю суб'екта-дзеяніа, аб'екта-дапаўнення і прэдыката-дзеяслова, напрыклад: **Хлопчык**. *Бывайце, сябры!* **Купалка**. *Ты пойдзеш ужо?* **Хлопчык**. *Бабуля зачакалася. Але мне вельмі, вельмі не хочацца вас пакідаць* (Г. Каржанеўская). Імпліцытны сэнс у такіх сказах (у дадзеным выпадку станоўчы) выводзіцца на аснове выключна лагічнай аперацыі: *Бабуля зачакалася, значыць я ўжо найду*. Неізаморфныя структуры характарызуюцца асіметрыяй выражэння суб'ектна-аб'ектных адносін, аднак пры гэтым імпліцытная інфармацыя фарміруецца таксама на аснове лагічнай аперацыі: **Гарлахвацкі**. *Ну што вы!.. І Вера з вамі едзе?* **Чарнавус**. *Без яе мне, як без рук* (К. Крапіва); – *Без яе мне, як без рук, значыць, Вера паедзе са мной*. Сказанае вышэй дазваляе зрабіць вывад, што катэгорыя ізаморфнасці / неізаморфнасці не ўплывае на выражэнне імпліцытнай інфармацыі і таму не можа выступаць у якасці кваліфікацыйнага параметра.

У сучасным мовазнаўстве назіраюцца розныя падыходы да вывучэння праблемы сінанімічных сінтаксічных пераўтварэнняў. Большасць даследчыкаў лічыць, што дэрывацыйныя працэсы на лексічным і сінтаксічным узроўні абумоўлены індывідуальнымі асаблівасцямі моўных сістэм [4; 6; 7 і інш.]. Сінтаксічная функцыя прымушае выбіраць адпаведную форму для яе рэалізацыі.

Дыскусійным з'яўляецца пытанне пра вызначэнне сінтаксічных функцый кампанентаў вытворнай канструкцыі. Сцвярджэнне Я. Курыловіча, што адрозненне паміж назоўнікам, прыметнікам, дзеясловам і прыслоўем можа быць устаноўлена толькі з дапамогай лексічных параметраў, не пазбаўлена лагікі. Сапраўды, намінацыйная функцыя выступае першаснай у адносінах да семантыч-

нага напаўнення кампанента. Аднак пры гэтым варта было б выдзяляць першасную і другасную сінтаксічныя функцыі ў вытворных канструкцыях. Безумоўна, у працэсе пераўтварэння слова можа змяняць толькі форму або лексіка-граматычны клас слоў. Ад гэтага залежыць і кваліфікацыя сінтаксічнага дэрывата.

Неправамерным, на наш погляд, з'яўляецца кваліфікацыя канструкцыі на аснове прыналежнасці вытворнай структуры да пэўнай часціны мовы. Напрыклад, у канструкцыі **Аксён**. *Залямантаваў: дапамажы, родны шынкар, хата згарэла, жонка згарэла, дзеці згарэлі. Дай кавалак каўбасы бедным дзеткам-сіратам. А ён у рогат. І Домна, яго жонка, у рогат. Кажы, калі ўсе згарэлі, каму ж тады ты каўбасу просіш? Не даў, каб ён ёю падавіўся з пятніцы на суботу* (Г. Марчук) лексема ў *рогат* не можа кваліфікавацца як назоўнік, гэта не карэктна з пункту поляду моўнай сістэмы. Безумоўна, некаторыя даследчыкі аспрэчаць гэты факт, спаслаўшыся на тое, што аддзяяслоўны назоўнік *рогат* існуе ў беларускай мове. Аднак гэты дэрыват можа выступаць выключна ў функцыі дзейніка або дапаўнення. Перад намі ж канструкцыя з прэдыкатыўнай функцыяй названага вытворнага. Таму функцыя гэтага дэрывата можа быць любой – дапаўненне, дзейнік, але не прэдыкатыўнай, як у прыкладзе. Адваротнае пераўтварэнне *Яны ў рогат – Яны рагочуць* выразна ўказвае на зыходную форму лексемы і яе сінтаксічную функцыю.

Абсалютна правамерным з'яўляецца меркаванне В. С. Хракоўскага, што фармальныя адрозненні паміж першаснымі і другаснымі функцыямі могуць быць уласцівы толькі словазлучэнням, а не словам [11]. Безумоўна, у большасці сучасных індаеўрапейскіх моў прыметнік, што ўжываецца ў прэдыкатыўнай функцыі, першапачаткова меў атрыбутыўнае значэнне, і адпрыметнікавы назоўнікі тыпу *блакіт, белы* ужываліся напачатку выключна як азначэнні. Аднак у сучаснай беларускай мове кірункі працэсу сінтаксічнай дэрывацыі ахопліваюць не толькі субстантываваныя формы прыметніка і функцыянальныя прэдыкаты.

Працэс дэрывацыі ў беларускай мове адбываецца са зменай лексіка-граматычнага класа слоў і без яго змены. І ўсе названыя працэсы «вымяраюцца» з дапамогай сінтаксічнай функцыі, і гэта абавязковая ўмова кваліфікацыі і класіфікацыі пераўтварэнняў. Фармальныя пераўтварэнні назіраюцца ў межах адной часціны мовы: **Княгіня Анна**. *Няпраўда гэта. Не ў гуморы князь. Алёна тваёй жонцы за сяброўку* (А. Дудараў); *А быў сярод першых, апорай... Памятаеш, як ратавалі цялят?* (А. Дзялендзік); *Ці ўжо не думаеш ты, што вырашэнне праблемы – у асабістых гаспадарках?* (А. Дудараў). Мадэль пераўтварэння ў дадзеным выпадку наступная: *сяброўка – за сяброўку; асабістыя гаспадаркі – у асабістых гаспадарках*. Аднак прэдыкатыўная функцыя кампанентаў дазваляе кваліфікаваць канструкцыі як вытворныя. Параметры ўпарадкавання вытворных канструкцый, на наш погляд, могуць будавацца толькі з улікам сінтаксічных сувязей і адносін. Напрыклад, сінтаксічныя адносіны ў канструкцыях *дзеці – у плач, хлопцы – у рогат* прэдыкатыўныя, а значыць яны кваліфікуюцца як вытворныя прэдыкаты.

Існуе меркаванне, што пры кваліфікацыі з'яў ў дэрывацыі неабходна зыходзіць з паняцця *флексія* [8], трэба адрозніваць функцыі ў форме флексіі, устанавіць іх іерархію. Флексія, паводле меркавання даследчыкаў, указвае на дапасаванне, а зна-

чыць функцыя кампанента кваліфікуецца як атрыбутыўнае азначэнне. Пры гэтым неабходна адзначыць, што функцыю вытворнага кампанента вызначае не флексія, а сінтаксічныя адносіны. Адна і тая ж форма назоўніка можа выкарыстоўвацца і ў функцыі атрыбутыўнай, прэдыкатыўнай і аб'ектнай. І вызначае названую функцыю не флексія, а сінтаксічныя адносіны. Флексія можа маркіраваць сінтаксічныя сувязі, і не больш за тое.

Першасныя сінтаксічныя функцыі маюць канстантны характар у мовах розных тыпаў; другасныя сінтаксічныя функцыі фарміруюцца на аснове першасных. Аднак у беларускай мове гэта датычыць толькі дзееспрыметнікаў і дзееспрыслоўяў, якія традыцыйна адносяцца да трансфармацый: *чытаць – прачытаны – прачытаўшы*, адметнай асаблівасцю якіх з'яўляецца змена сінтаксічнай функцыі. Да вытворных канструкцый мы адносім выключна сказы, дзе мяняецца форма слова або яго часцінамоўная прыналежнасць, пры гэтым сінтаксічная функцыя мае канстанты характар.

Пытанне пра сінтаксічную кампрэсію і рэдукцыю з'яўляецца дыскусійным у мовазнаўстве. Сінтаксічная кампрэсія азначаецца як выбар больш простага і кароткага сінтаксічнага канструкцыі ў адносінах да зыходнай. Да сінтаксічнай кампрэсіі і рэдукцыі на ўзроўні сказа традыцыйна адносяць усе прыёмы яго скарачэння: разбіўка складанага сказа на дзве ці больш простых канструкцыі, замена даданай часткі сказа дзееспрыметніковым зваротам, замена словазлучэння адным словам. На ўзроўні тэксту кампрэсіяй лічаць сціснуты выклад зыходнай інфармацыі: выключэнне падрабязнасцей, абагульненне, замена кампанентаў. Некаторыя даследчыкі [1; 2; 5; 6 і інш.] кампрэсію кваліфікуюць як з'яву кандэнсацыі. Падобныя працэсы абумоўлены, на думку даследчыкаў, пераходам ад найўнянай карціны свету да сацыяльна арыентаванай, тэндэнцыяй да дробнасці ва ўяўленні аб свеце, пастаяннымі зменамі ў дыяпазонах дзеянняў асобных намінацый, намерам гаворачых адлюстраваць у назвах новых структуры ацэнкі з'яў рэчаіснасці. Кампрэсія – гэта рэпрэзентацыя складаных структур простымі. Яна дасягаецца за кошт памяншэння адзінак мовы для перадачы пэўнай інфармацыі.

Вывучаецца пытанне пра сінтаксічную кампрэсію ў межах дыскурса, з'яву кваліфікуюць як дыдактычную форму мовы, улічваючы законы функцыянавання прасадыхных прыёмаў вуснага маўлення. Сіналімічная кандэнсацыя і паўторы дазваляюць падкрэсліць розныя аспекты адной і той жа з'явы і спрыяюць найбольш поўнаму разуменню інфармацыі.

Такім чынам, пытанне пра структурна-сінтаксічныя мадыфікацыі ў сінтаксічнай сістэме сучаснай беларускай мовы з'яўляецца актуальным і, разам з тым, дыскусійным. Неабходна распрацаваць тэарэтычную базу для іх кваліфікацыі і класіфікацыі, выявіць іх тыпы і віды, устанавіць спецыфіку спосабаў эксплікацыі ў іх значэнняў, вылучыць і сістэматызаваць моўныя механізмы, што рэгулююць іх функцыянаванне.

Спіс літаратуры

1. Александрова, О. В. Проблемы экспрессивного синтаксиса. На материале английского языка : учеб. пособие / О. В. Александрова. – М. : Высш. шк., 1984. – 211 с.

2. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – 2-е изд. – М. : Советская Энциклопедия, 1969. – 608 с.
3. Инфантова, Г. Г. Нулевые компоненты как способ образования синтаксической формы / Г. Г. Инфантова // Вопросы синтаксиса современного русского литературного языка : сб. ст. / Рост. гос. пед. ин-т ; редкол.: Г. Ф. Гаврилова (отв. ред.), Т. Е. Гильченко, В. П. Малащенко. – Ростов н/Д, 1973. – С. 59–67.
4. Кацнельсон, С. Д. Типология языка и речевое мышление : монография / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 213 с.
5. Комова, Т. А. Взаимодействие лексического, грамматического и лексико-фразеологического выражения отрицания в предикативных формах глагола в современном английском языке : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.04 – Германские языки / Т. А. Комова. – М., 1989. – 486 с. + Прил. (93 с.).
6. Кубрякова, Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения / Е. С. Кубрякова // Роль языка в познании мира. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 280 с.
7. Курилович, Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая / Е. Курилович // Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М., 1962. – С. 56–102.
8. Мурзин, Л. С. Основы деривологии / Л. С. Мурзин. – Пермь : Перм. ун-т, 1984. – 56 с.
9. Скребнев, Ю. М. Стилистика текста и лингвистическая стилистика / Ю. М. Скребнев // Стилистика текста в коммуникативном аспекте : межвуз. сб. науч. тр. / Пермск. гос. ун-т ; редкол.: М. Н. Кожина (гл. ред.). – Пермь, 1987. – С. 33–41.
10. Хамзина, Г. К. Бытийная семантика как фактор минимизации высказывания / Г. К. Хамзина // II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность, Казань, 11–13 декабря 2003 г. : Труды и материалы: в 2 т. / под общ. ред. К. Р. Галиуллина, Г. А. Николаева. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2003. – Т. 2. – С. 44–48.
11. Храковский, В. С. Деривационные отношения в синтаксисе / В. С. Храковский // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М., 1969 – С. 286–297.
12. Чувакин, А. А. О структурной классификации неполных предложений / А. А. Чувакин // Науч. докл. высш. шк.; Филол. науки. – 1974. – № 5. – С. 104–108.
13. Ширяев, Е. Н. Основы системного описания незамещенных синтаксических позиций / Е. Н. Ширяев // Системный анализ значимых единиц русского языка: синтаксические структуры : межвуз. сб. / Красноярск. ун-т ; редкол.: В. А. Белопашкова (науч. ред.) [и др.]. – Красноярск, 1984. – С. 11–21.